

CHRISTELIJKE ARMENSCHOLEN

Een apart type van bijzonder lager onderwijs,
uitgaande van de diakonieën, tijdens de republiek.

A. HALLEMA

Een wat navrante combinatie „christelijke” en „armenscholen”, begripen, die weliswaar niet bij elkaar passen maar toch eeuwen aaneen hebben bestaan.

Gelukkig dan maar, zal de lezer zeggen of denken, dat iets dergelijks, tegenstrijdig in wezen, verleden tijd is geworden. Het te wraken standverschil in de scholen en bij het onderwijs zou de mens en zeker de Christen in het heden kregelig maken. Het voormalige schooltype armenschool, later verzacht tot school voor kosteloos onderwijs, wekt reeds weerstanden op. En als daar dan nog het verheven adjectief christelijk bijkomt, wordt het helemaal erg.

Alles waar en toegegeven, dat deze alleszins billijke bezwaren er dus niet toe opwekken om nog verder zich met dit onderwerp in te laten, moge ik er toch op wijzen, dat ook dit schooltype er in vervlogen eeuwen is geweest als, nou ja, als een noodzakelijk kwaad om toch de „kinderen der armen” het onmisbare elementair onderwijs te doen geven. En verder nog, dat Christenen van de daad, inzonderheid de diakenen van de plaatselijke kerkeraad, het noodzakelijk oordeelden om naast de van overheidswegen opgerichte „neutrale” armenscholen ook Christelijke scholen van dit type te doen oprichten. En verder om het daarin gegeven onderwijs te baseren op de Protestants-christelijke religie en kerkelijke geloofsleer, terwijl de kosten er van geheel of ten dele werden gevonden uit de z.g. diakonale buidel en uit de kerkelijke collecten, tot dit doel ingezameld tijdens of na de godsdienstoefeningen.

Verder geeft de zeer spaarzame vakliteratuur over dit onderwerp mij vrijmoedigheid de belangstelling van mijn lezers te vragen voor een schets naar aanleiding van wat oorspronkelijke en dus authentieke bronnen te Groningen daarover in handschrift bewaren. Het is met de geschiedschrijving der armenscholen gegaan als met die van haar tegenhangsters, de doorgaans deftige kostscholen voor „jongheeren” en „jonge juffrouwen”, beide eveneens stiefkinderen in de geschiedenis van onderwijs en opvoeding. Toch zijn zowel over de armenscholen als over de kostscholen dikwijls zeer interessante gegevens te vinden

in de plaatselijke, dus meestal gemeente-archieven en in die van de Hervormde gemeenten, inzonderheid van de diakonie of van de kerkeraad in het algemeen.

Betreffende kostscholen en haar geschiedenis bestaan daarnaast ook nog tal van particuliere bescheiden, naderhand vaak overgebracht in de gemeente-archieven of nog in particuliere handen. Vele kostscholen, vooral in de 18de en 19de eeuw, waren immers privé-bezit van een of ander ondernemende leraar of onderwijzer, die er meer brood in zag dan in een gewone onderwijzersloopbaan, vooral als er een internaat aan verbonden kon worden, waardoor hij zijn gewone inkomsten uit het onderwijs aan zijn pupillen nog aanzienlijk kon vergroten. De meeste instellingen van dit schooltype droegen juist daardoor dan ook een neutraal karakter of wil men het anders, aan dergelijke particuliere, tevens standenscholen, werd niet apart godsdienstonderwijs gegeven. En het onderwijs zelf was niet gebaseerd op enige kerkelijk-godsdienstige opvatting of overtuiging. Met de armenscholen was het van meet af anders gegaan. De oudste, te Brugge en Yperen in de 16de eeuw ontstaan, waren nog R. Katholieke scholen, uitsluitend voor de kinderen van arme ouders opgericht door en onderhouden ten laste van de stedelijke overheid. Vanuit Vlaanderen werd dit type school a.h.w. geïmporteerd in sommige Zeeuwse steden, waarvan Vlissingen waarschijnlijk de eerste was, die namelijk in 1580 zulk een armenschool kreeg, waar echter in Protestants Christelijke geest werd onderwezen. Daarop volgden voor Zeeland Middelburg en enkele Zeeuwsvlaamse stadjes, die een rechtstreeks contact onderhielden met Brugge, Yperen en Antwerpen, oudste centra van de armenscholen en instellingen van burgerlijke armenzorg. In Holland werd Dordrecht de eerste stad met een aparte armenschool. Overal in genoemde steden was het de overheid, die dit type school oprichtte en onderhield, totdat vooral in de 18e eeuw de kerk en speciaal de diakonie er zich mee bemoeide. Het duidelijkst blijkt dit uit het ontstaan van twee Groninger diakoniescholen in 1756.

De inrichting en werkwijze dezer scholen is ons bekend uit een „Ordre op de Arme Scholen in Groningen, ingelascht in het 2e deel van het Boek der Ordres en Resolutiën voor de Diakenen der Hervormde Gemeente” aldaar, dat in zijn geheel onder No. 225 opgenomen is onder de Handschriften der Bibliotheek van de Rijks-Universiteit te Groningen.

Deze scholen werden gesticht naar het voorbeeld van andere steden, zo lezen we in de aanhef van het stuk, waaruit blijkt, dat in het midden der 18de eeuw het instituut „Armenschool” reeds meer algemeen was

geworden. Het doel der Groninger stichtingen werd in het voorafgaand rapport van onderzoek tot de mogelijkheid en noodzakelijkheid van het onderwijs der armen, en samengesteld door de burgemeester Gockinga „en zijn Edelheids Heren Adressoren”, aldus geformuleerd: „om tot meer nut van de Diaconye, en goede educatie der Arme kinderen, naar het exempel van andere Steden, Publique Schoolen op te regten, om de jeugd in de gronden der *Letterkunde*¹, *religie* en *goede Zeden* te onderwijzen, ten einde dezelve in hunne aanwassende jaaren, bekwaam te maaken tot nutte leden van het Societeit”, (waarmee de maatschappij bedoeld werd), „en eventuali modo de Diaconye te subleveren”.

Daartoe werden twee diakonie-scholen geopend, een aan de noord- en de andere aan de zuidzijde der stad, „staande op een luchtige plaats, en met een ruim vertrek voorzien”. Voor een evenredige verdeling der Groninger armenkinderen over beide scholen zou de stad verdeeld worden in twee gedeelten, van 't Oosten naar 't Westen, waarvan de respectievelijke grenzen zich zouden uitstrekken van de St. Jansboog door de straat van die naam over de Groote Markt, tussen beide markten over de Vischmarkt, door en buiten de A-Poort. Het noordelijk gedeelte leverde zijn leerlingen aan de Noorderschool, het andere aan de Zuiderschool.

Het hoofd van elk dezer beide scholen moest zijn: „Lidmaat van de Gereformeerde Kerke, Kundig in Spelden (spellen), Leezen, Schrijven, Zingen en Cijfferen, mitsgaders de grondwaarheden van het Christelijk Geloof”, en „van een voorbeeldig gedrag”. Hij mocht zich laten assisteren „om de veelheid der Kinderen” door „een bequaamen Ondermeester, hetzij een Vreemden op eigen kosten, of Eenen van de verst gevorderde Scholieren, dog geheel ter zijnen verantwoordinge, en voldoende aan het genoegen der Inspectores”. De eersten, die met deze waardigheid van „hoofdmeester” bekleed werden, waren Eyse Sygers voor de Zuiderschool, Roele Wolthuis voor de Noorderschool, beiden geboren en getogen Groningers. Hun lesuren zouden met uitzondering van woensdags verdeeld worden als volgt: 's morgens van 8½—11, 's middags van 1—4 en 's avonds van 5½—8. In de morgenschooltijd stond op de rooster: „het spelden en leezen in 't A-B-boek, Cathegismus, en Trap der Jeugd”, met welke laatste titel ongetwijfeld bedoeld werd een bekend schoolboek voor het aanvankelijk leesonderwijs, getiteld: „Carel de Gelliers, Trap der Jeugt ofte Perfecte Manier, om de kinderen ende Oude Perzonen met Fondamenten te leren Lezen en

Schrijven". De auteur er van was schoolmeester te Leeuwarden en gaf zijn werkje \pm 1700 voor het eerst in 't licht (nog in 1791 een zoveelste druk!). Het boek droeg een tweedelig karakter; handleiding voor de onderwijzer en oefeningboek voor de leerling. Er waren ook in opgenomen aardrijkskundige namer Zo behelsde de Friese Trap van Gelliers die van Friese steden en dorpen, alsmede die van de stad Groningen c.a. en Ommelanden. Verder enige Bijbelse stof, o.a. de Christelijke „huisgebeden" en sommige der meest bekende „Proverbia Salomonis", dus het boek der Spreuken ².

De laatkomers onder de kinderen zouden moeten overblijven tot en met de volgende schooltijd, zonder naar huis te mogen gaan. De meester las hier zelf de presentielijst voor, om de verzuimen aan te tekenen. De absenten zouden direkt na de les door de ondermeester of de „kwekeling" moeten worden opgespoord, door informaties in te winnen bij de betrokken ouders. Was de oorzaak van het verzuim niet gelegen in ziekte of dergelijke omstandigheid, maar aan bloot moedwil te wijten, dan moest de absente scholier „naar bevinding de andere dag gecorrigeerd worden in het School". En zo hij zich herhaaldelijk aan spijbelen schuldig maakte, moest zulks ter kennis gebracht worden van de diakenen der kluft, opdat de schuldige „te haren overstaan in het School scherpeliek zou worden gestraft". En hadden de ouders van zulk een leerling er een handje in, dan konden dezen voorgedragen worden, om van de „Armen-Lijst" te worden afgevoerd, d.w.z. dat hun ondersteuning werd ingetrokken.

De vlijtige leerlingen konden af en toe een premie behalen, waartoe de diakenen jaarlijks 20 à 25 gulden zouden beschikbaar stellen en waarvan de Inspectoren eens in het kwartaal gebruik konden maken voor een prijsuitdeling van „psalmboeken en Nieuw-Testamentjes".

Op de wekelijkse vergaderingen der diakenen, welke 's zaterdags plaats hadden, moesten de meesters hun schoollijsten en een kort schoolverslag inleveren, welke aldaar door de ondermeesters of „assistenten" konden worden bezorgd. Zo nodig werden de meesters hierover in persoon gehoord. Want bleek het, „dat de meester een quade aantekening (dus een fout) mogte hebben gehouden, zal (hij) direct voor elke fout 12 st. in de Busse (der diakonie) geeven".

Dat boetestelsel zou wel accuratesse leren! En konden tegen hem bewijzen van ontrouw en insubordinatie worden aangevoerd, dan werd direkt een aanklacht ingeleverd bij de Inspectoren. Aan dit college moest hij elke maand eens een verslag „van den stand zijner School doen, en de nodige Schrijf- en Leesbehoeftens verzoeken". Om de

laatste tot een uiterste minimum te beperken, zou de meester zelf de boeken bewaren, de kinderen tot zuinigheid in de behandeling en het gebruik ervan aansporen, hun namen, met datum en jaar van uitgifte er in aantekenen, „en dezelve in een Kasse bewaaren, uitgezonderd de Catechisatieboeken der Avondschoole”. Maar de reiniging en het Schoonhouden der school kwamen te zijnen laste. Ook een eigenaardige bepaling was de volgende. „Om de Meesters en Catechiseermeester tot hun plicht te houden, zullen dezelve alle jaar bij de H.H. Scholarchen voor den 20 Juny continuatie moeten verzoeken, op een testimonium van de Inspectores”. Wij zouden hiervan zeggen: een weinig aanbevelenswaardig middel, om iemands plichtsbefef te versterken, zijn verantwoordelijkheidsgevoel te verdiepen, zijn beroeps liefde aan te wakkeren. Doch andere tijden, andere zeden.

Het traktement der onderwijzers beliep 250 gld. 's jaars, dat elk kwartaal voor 1/4 gedeelte werd uitbetaald.

Van dit salaris kwam 3/5 ten laste van de rector der stedelijke trieviale school, doordat de armenmeesters deze onderwijsinrichting ontlastten van een groot aantal kinderen, waarover hij anders een of meerdere onderwijskrachten moest aanstellen en bezoldigen in mindering van zijn eigen jaargeld, terwijl het resterende 2/5 deel of f 25,— per drie maanden door de boekhouder van de diakonie werd uitbetaald, van wien ook de catechiseermeester 40 gld. per jaar ontving voor zijn dienst aan de kinderen der armen. Verdere emolumenten waren nog vrij woner. of ter vervanging f 50,— voor huishuur, eveneens te betalen door de rector uit het Peculium Scholasticum, het algemene fonds voor de schooluitgaven ter plaatse, wijders vrijdom „van alle Stads reële en personele lasten”, terwijl ook getracht zou worden hen vrij te stellen van „Capitaal- en Heerdstedegeld”. Ten behoeve van hun winterbrand in de school zouden de meesters elk jaar ieder „25 Bak Griemank Torf ³ van de Diakonye” krijgen: „mitsgaders Olie ⁴ en Schoolbehoeften, dog deze laatste posten op vertekende ordonnanties van de Inspectores”.

De benoeming der onderwijzers geschiedde intussen niet door diakonie of kerkeraad maar door Burgemeesters en Raad, op voordracht van de scholarchen en na gedane kennisgeving der opengevallen vakature aan een armenschool door de Inspectoren.

Het hoofdstuk „Van de Kinderen” vangt aan, met vast te stellen, welke leerlingen de beide armenscholen bevolkten: „In deeze Schoolen zullen geene Kinderen mogen gaan, dan van Diakonye Armen, wier Ouderen op de vaste Cedul zijn, tot een zeker getal, bij de Inspectores te

bepalen, op voordragt der Diakonen”.

De middagschooltijd moest besteed worden aan het lezen van „zwaardere gedrukte Schoolboeken, mitsgaders de handeling van 't Schrijven”, terwijl des avonds moest worden „gelezen geschreeven Schrift, verders geschreeven, en een Summa of meer uit de vier Specien gecijfert”, m.a.w. een of meer sommen uit de 4 hoofdbewerkingen opgelost. Het bidden moest geschieden op dezelfde wijze als in de Haagse armenschoolen, terwijl hier de les een aanvang nam met het voorlezen van een hoofdstuk uit de Bijbel door een der scholieren en eindigde met het zingen van een psalm.

De godsdienstlessen werden aldus verdeeld: „Zaterdagochtends” onderwijs „bij kleine gedeelten in de vijf Hoofdstukken”⁵, Vrijdagmiddags „de verdeeling van den Heidelbergischen Catechismus, zoo den volgenden Zondag zal worden gepredikt”, Vrijdagavonds „een lesse uit het een of ander ligt Catechisatieboek, het welke de Inspectores zullen goedvinden en eindelijk moest des zondagnamiddags” in het Diakoniekinderhuis een Catechisatie worden aangelegd, ten dienste van deze kinderen, waartoe voor als nu wordt benoemd E. Pothof”. De laatste bedoelde les moest bijgewoond worden door alle leerlingen der avondschool, benevens de verstgevorderden van de dagschool. De controle over deze leerlingen werd opgedragen aan de meesters, die hen een half uur vóór de catechisatie moesten verzamelen voor de onderwijswoningen, ze daarna in het Diakoniehuis brengen, de les met hun tegenwoordigheid vereren, ze na afloop daarvan laten afmarcheren naar ieders school, waarna de troep ontbonden kon worden.

De schoolvakanties werden vastgesteld van Kersttijd — 2 januari, gedurende de Paas- en Pinksterweek en van 20 juni — 20 juli, terwijl op de kerkelijk gevierde Christelijke feestdagen ook vrij afgegeven moest worden. Ter bevordering van de goede zeden moest de „Discipelen” door de „meesters worden ingeprent burgerlijke Gemaniertheid, en schuldige eerbied voor God, zijne Dienaren, hunne Overheden, Ouderen en Meesters”.

Reeds meldde ik de wijze, waarop ook hier het getrouw schoolbezoek werd bevorderd. Daarbij werd gebruik gemaakt van model-absentielijsten, waarvan de beschrijving uit die lang vervlogen dagen werkelijk curieus is en die ik hier om die reden laat volgen.

„Te dien einde zullen de respectieve Diakonen, overgeeven aan elken Schoolmeester (van de armenschool) drie lijsten, voor de morgen, namiddag en avond Schoole. Vooraan gemerkt met de Kluften, vervolgens met de naamen der Kinderen, Ouderdom en Ouders, en agter de-

zelve met 31 Ruiten, waar boven de Maand staat, en de Datums van die Maand en Dagen, en in welke Ruiten de praesente alle met een streepje zullen werden getekend, de Zieke na informatie voor Ziek, en de andere absente opengelaaten, en welke Lijste bij de respective Diakonen, aan de Uitgave zijnde, zal weezen Vertekend; *alles volgens een model, ten dien einde te Drukken*. Deze Lijste zal Maandelijks, zoo er verandering geschied, door de Diakonen werden gecorrigeerd. De ouders zullen gehouden zijn, de Kinderen naar de Lijste, waar op gesteld zijn, ter School te zenden, na alvorens wel te zijn gereinigd. Om het welke naukeurig na te gaen, ingeval een Kind van de School gemanqueert heeft met hun weten, dezelve gehouden zullen zijn binnen vierentwintig uren, daar van genoegzaame reden van ziekte of ongemak, aan den Diakon van de Uitgave te geeven. Op dat andersins voor een dag verzuim, zullen werden geboet in zekere breuke uit hun weekgeld, en voor meerder naar advenant, met een of meer Springelweeken, waarvan de Diakon, direct uit zijn ontfang, het geld zal werpen in de Diakonye Busse in het Consistorie, om geen verwarring in de Uitgave te maaken, en hen in praesentie van Diakonen, voor vol betaald aantekenen(!)".

Voorts werd bepaald, dat de boekhouder en diakenen aan dit systeem van kontrole op het geregeld bezoek van de armenscholen trouw de hand moesten houden. Het ontslag der kinderen mocht niet plaats hebben, „dan op advis van de Diakonen van de Kluft, met consent van de Inspectores, na voorafgaande informatie van den Meester".

Het opzicht over de Groninger armenscholen was in de eerste instantie opgedragen aan de diakenen en hun boekhouder alsmede aan de plaatselijke Inspectoren van het Onderwijs. Dezen hadden daartoe het recht, om „gezamentlijk of afzonderlijk ten allen tijden de Schoolen te visiteren". Op de diakenen, belast met de uitgave, rustte zelfs de verplichting, in elk geval eens per week de scholen te visiteren, „en op de Lijste, bij den dag, wanneer het School hebben gevisiteerd, bijzetten, gevisiteerd: met onderteekeninge van hun naam, welke Lijsten, wanneer door den Meester Saturdaags in Consistorio werden overgelangd, door de Broederen zullen worden nagezien".

Klachten van de meester over zijn leerlingen of hun ouders wegens wangedrag of andere onregelmatigheden zouden eerst besproken worden in de vergadering der diakenen. Doch waren ze zeer ernstig, dan moest de boekhouder zulks ter kennis brengen van de Inspectoren, die ook moesten weten „hetgeen de Diakonen in minderen gevallen hebben verrigt".

Dit college van Inspectoren bestond uit zes personen, t.w. de jongste predikant, de jongste ouderling, „uit de Geleerden en Burgerij”, de boekhouder der diakonie en de twee oudste diakenen, „met magt van substitutie, elk uit zijn rang.” Eens per maand kwamen ze samen op de consistorie om te disponeeren:

I Over het geen de Boekhouder van wegens de Diakonen in dezen opzigt mogt hebben voor te brengen.

II Over het geen de Meesters mogten hebben voor te brengen.

III Nopens de conduite der kinderen, hunnen Progressen of nalatigheid.

IV Mitsgaders uitdeeling van Schoolbehoeftens.

V En eindelijk over de conduite van de Meesteren, van al het welke de Boekhouder pertinente aantekeninge zal houden”.

Ook op de verzuimen van diakenen, boekhouder en inspectoren in de uitoefening van hun ambt met betrekking tot de armenscholen, stond een boete, welke in 1757 bepaald werd op 6 stuivers per persoon en per keer. Allen en alles moesten samenwerken, om de arme kinderen binnen de muren der school te brengen en te houden. De strenge middelen, die tot het bereiken van dat doel werden aangewend, werkten dikwijls nog met meer succes dan in onze tijd de bepalingen der Leerplichtwet!

Naar dit model nu waren de Groninger armenscholen ingericht en hebben ze, hopen we, gewerkt tot zegen van menig kind, dat door het lot — hoe wreed dit ons menigmaal ook toeschijnt — gedoemd was, ook in het geestelijke uit de schotel der bedeling gevoed te worden. En toch was er met het bijzondere instituut „armenschool” in de 18de eeuw een verblijvend teken van vooruitgang te bespeuren in de lotsverbetering door middel van onderwijs en opvoeding van het stoffelijk misdeelde kind, vergeleken bij de daaraan voorafgaande eeuwen.

Intussen werd er een wettelijke basis gelegd voor het kosteloos onderwijs. De eerste wet op het Lager Onderwijs van 1801, door prof. Van der Palm ontworpen, onderscheidde achtereenvolgens: *openbare scholen*, welke in stand gehouden werden uit een publieke kas, wanneer de schoolgelden beneden de uitgaven bleven; *bijzondere scholen*, die zulk een ondersteuning niet genoten en geheel moesten drijven op de kurken van het partikuliere initiatief en tenslotte de *nationale scholen*, ook wel *kosteloze scholen* geheten, welke bekostigd werden door het Algemeen Armbestuur, dat hier als algemeen en neutraal lichaam in de plaats trad van de vroeger plaatselijke diakonieën. Daardoor werd overal vanwege het rijk of door partikulieren gezorgd voor de gelegenheid tot

het volgen van schoolonderwijs, hetzij hiervoor vergoeding moest gegeven worden in de vorm van schoolgeld, hetzij dit gratis verstrekt werd. Toch bleven vele diakonie- en stedelijke armenscholen nog wel bestaan en zo wordt het volgende schema van de verdeling der scholen, getrokken uit de Wet van 1806, verklaarbaar:

Scholen	}	Openbare	}	Bijz. Sch. 1e klasse:
		Bijzondere		Scholen v.e. diakonie, Godshuis, Gesticht van de Maatsch. tot Nut van het Algemeen, van een of meer partikulieren. Bijz. Sch. 2e klasse: Kostscholen, Instituten en scholen voor eigen rekening.

Bij deze Wet werd aan de Provinciale Besturen de taak opgedragen om in hun gewest te zorgen voor voldoende onderwijs, waarvan een ieder zou kunnen profiteren.

Door zulke regeringsmaatregelen is langzamerhand gedurende de vorige eeuw de school gekomen tot het kind, hoe arm, verlaten, verwaarloosd, misdeeld als dit soms ook kon zijn. Wetten en besluiten zouden echter nog niet veel baten om het kind der armen in alle opzichten degelijk onderwijs en een flinke opvoeding te verzekeren, als er geen mensen gereed stonden, om hun liefde te geven, daar waar hieraan dikwijls de meeste behoefte is.

¹ Dit woord natuurlijk zo letterlijk mogelijk op te vatten: spellen, lezen.

² Het is ook zeer wel mogelijk, dat in de Groninger armenscholen gebruik gemaakt werd van de te dier stede in 1725 ongewerkte Friese uitgave zonder de naam van de schrijver en verschenen als „Het nieuw verbeterde Trap der jeugd, of maniere om jonge kinderen en oude personen met fundament te leren lezen en schrijven, Groningen, P. Brandsma”. Het taaie leven en de buitengewone bruikbaarheid van dit werkje worden nog bewezen door een laatste Friese uitgave van Bastiaan Cramer, „Geheel vernieuwde en verbeterde Trap der Jeugd”, 1e st. 25ste druk, Leeuwarden, H. Suringar 1875, hetwelk nog voorhanden is in de Leeuwarder Gemeentebibliotheek. Ik noemde deze beide uitgaven, omdat ze to dusverre weinig algemeen bekend waren.

³ Een bak turf is een hoeveelheid, die oorspronkelijk als losse veenspecie in de bak verwerkt werd. Zulk een bak werd en wordt nog bij de bereiding van baggelaarturf gebruikt als een kalkbak voor het aanmaken van kalk, de broci-bak van een slager, enz. en bestaat uit een plat houten of ijzeren voorwerp met

opstaande zijden. Griemank, eigenlijk grienmank, is een Fries woord voor bont, gemengd, door elkaar gewerkt en duidde hier het soort turf aan, gelijk men ook nog spreekt van bonte turf.

⁴ De kaarsverlichting van scholen en kerken gedurende de 17de eeuw werd in de 18e meer en meer vervangen door die met olie.

⁵ Hieronder dient men te verstaan: De Dortse leerregels of Oordeel van de Verenigde Nederlanden, gehouden binnen Dordrecht in het jaar 1618 en 1619 over de bekende vijf hoofdstukken der leer, waarover in die kerken verschil is gevallen.